

КІПЕНЬ ВОЛОДИМИР,

кандидат філософських наук,

голова Донецького інституту соціальних досліджень і політичного аналізу

ТРАВМОВАНА СВІДОМІСТЬ ЯК НАСЛІДОК І ФАКТОР НЕСТАБІЛЬНОСТІ (ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВИХ НАСТРОЇВ ЖИТЕЛІВ ДОНЕЦЬКА)

У статті відображено результати соціологічного дослідження настроїв жителів Донецька і Донецької області, проведеного Інститутом соціальних досліджень і політичного аналізу 26-28 березня 2014 року. Підсумки дослідження автор інтерпретує в контексті моделі соціокультурної травми П. Штомпки, розгортаючи, таким чином, можливі сценарії поведінки городян в умовах загострення політичного протистояння й формуючи рекомендації для центральної української влади щодо запобігання відкритому громадянському протистоянню в Донецьку та на Донбасі.

Ключові слова: *суспільство; суспільно-політичні зміни; масова свідомість; травма; громадська думка.*

Різкі зміни в суспільстві породжують неоднозначне ставлення до них. Сьогодні суспільна наука пояснює це в парадигмі травми. Авторитетний польський соціолог П. Штомпка стверджує, що дискурс травми - звернення уваги на дестабілізацію, дезорганізацію й дезорієнтацію, які є наслідками соціальних змін, що настають незалежно від їхньої сутності, тобто й у тому разі, якщо зміни носять більш-менш прогресивний характер. Не кожна соціальна зміна стає джерелом травми, хоча потенційно кожна може мати такі наслідки. Травматогенний характер найчастіше дають зміни, що мають особливі ознаки. По-перше, це різкі, раптові, швидкі зміни, що відбуваються в дуже короткий термін. По-друге, це зміни, що відбуваються в широкій суспільній сфері й охоплюють одночасно різні галузі суспільного життя. По-третє, це глибокі, радикальні зміни, що зачіпають головні для певної групи цінності, правила чи переконання. Ці зміни можуть виражатися в тому, що вкорінені цінності зазнають критики, ставляться під сумнів, а також у тому, що пропагуються або нав'язуються нові цінності, або, нарешті, у тому, що входять в моду практики, які суперечать укоріненним цінностям. По-четверте, зміни такого роду повинні бути несподіваними, викликати подив, шокувати. Виразними прикладами подібних змін в історичному макромасштабі є революції, перевороти, руйнування суспільного укладу [1, с. 474-475].

Відбуваються також зміни сприйняття та інтерпретації подій або реальних практик як колишнього, так і теперішнього часу. Причому мають місце й суто віртуальні зміни, удавані, позбавлені якої б то не було реальності, засновані на чутках, міфах, пересудах, забобонах, стереотипах. Такі зміни теж приводять до травматичних результатів. Справа в тому, що відмінність між травмами, викликаними реальними обставинами, і травмами "нереалістичними" в людському світі не надто суттєва. Їхня болючість, а також мотиваційний вплив на дії людей можуть виявитися досить схожими.

П. Штомпка описує появу симптомів травми, які сприяють чи перешкоджають актуалізації травми. До таких симптомів належать: по-перше, синдром відсутності (або недостатності) довіри до соціальних інститутів. Другий симптом - це пасивність, апатія, відчуття свого безсилля (показником тут може служити відмова від участі у виборах або відсутність інтересу до суспільних справ). По-третє, симптомом травми є орієнтація на

сьогоднішній день і скорочення часової перспективи щодо минулого. Із цим нерідко буває пов'язаний четвертий синдром - ностальгія за минулим, ідеалізація дій своєї групи, особливо в якості протиставлення нинішній кризовій ситуації. П'ятий симптом - це розсіяний, невизначений стан неспокою, комплекс побоювань, страхів, тривожний настрій, який часто супроводжується схильністю вірити пліткам і чуткам, фантазіям, вигадкам, міфам. Різновидом такої ситуації є шостий симптом: поява "моральної паніки" - гарячих масових дискусій, суперечок, а також мобілізація соціальних рухів як реакції, як правило, надмірної, неадекватної по відношенню до викликів [1, с. 484].

В українській соціальній науці спроби описати сприйняття "безумств" посттоталітарної дійсності населенням в Україні початку 1990-х були зроблені Є. Головахою та Н. Паніною [2]. Дані ними характеристики посттоталітарних "соціопатій" свідомості й поведінки людей цікаві як підтвердження неповторності наших драм розвитку на різних історичних етапах при циклічній повторюваності самих драм і суспільних травм.

Ситуація в Україні зими 2013 - весни 2014 років повністю лягає в описані П. Штомпкою умови та симптоми травматогенних змін для частини населення країни. Антикримінальна революція в Україні, повалення авторитарного олігархічного режиму В. Януковича, прихід до влади політичних сил від опозиції, бачені та інтерпретовані через доступні тут людям схеми пояснення практики боротьби Майдану, проголошувани цінності й цивілізаційні орієнтації - усе це стало потужним стресом для населення східної частини країни, у першу чергу для Донбасу. Будучи опорою попереднього режиму, правлячі групи в Донецьку, Луганську, Харкові зміни у владі та заявлені цілі Майдану сприйняли як надзвичайну загрозу своєму панівному існуванню та зуміли перевести це в протистояння між центром і заходом країни, з одного боку, та сходом і півднем, з іншого. Населення сходу і півдня України системно оброблялося домінуючими тут проросійськими та російськими ЗМІ, у нього формувалася віртуальна картина "державного заклоту", "фашистсько-бандерівської влади", "антиросійських бойовиків-екстремістів" тощо. Включення в підривну діяльність проти української держави путінської Росії та стрімка анексія нею Криму перевела протистояння різних груп українського політичного класу

на рівень міждержавний та навіть глобальний, різко піднявши ставки цієї боротьби. З порядку денного не знімається відчайдушне відстоювання вузькогрупових інтересів олігархічно-політичного клану сходу країни, але тепер головним предметом боротьби стає саме існування країни чи, як мінімум, її майбутній розвиток як частини європейської цивілізації або розчинення в євразійському просторі путінської імперії. Масова свідомість виявилась податливою до такої інтерпретації суспільно-політичних змін у країні, і значна частина громадян сприйняла віртуальну картину в ЗМІ, тим більше що обробка населення велась не лише українськими, підконтрольними Партії регіонів та комуністів ЗМІ, а й потужною машиною російської пропаганди, яка з кінця 2013 р. перейшла до відкритої інформаційної війни проти України. Нинішній стан масової свідомості на сході й півдні України свідчить про явні успіхи Росії в цій війні. Щоправда, перемоги в ній вони ще не отримали. Підтвердження цього ми одержали в результатах соціологічного опитування, яке провели наприкінці березня в Донецьку¹.

Опишемо особливості нинішнього стану масової свідомості. Звертає увагу високий рівень інтересу до політичних подій, що відбуваються в країні й у місті Донецьку. Фактом стала політизація свідомості абсолютної більшості населення Донецького краю. Три чверті опитаних (77 %) позначили свій інтерес до цих подій як стабільний і високий. Основним джерелом інформації щодо політичних подій для 44 % опитаних є Інтернет, ТБ пріоритетне тільки для 40 % донецчан. Думка безпосереднього оточення є визначальною для 10 % опитаних, а преса значуща лише для 5 %. При цьому не менше третини опитаних мешканців міста заявили, що не довіряють жодним ЗМІ. Українським ЗМІ у висвітленні подій схильні довіряти 34 % донецчан, російським - 24 %. Такий розподіл довіри до джерел повною мірою відображає нестійкий характер громадської думки, що формується в умовах інформаційної війни.

Унаслідок радикальної політизації суспільства виникла різка поляризація позицій. До цього нормально ставиться 38 % донецчан, вважаючи це природним проявом різноманітності думок. Готові терпіти таке розмежування, але не схильні вважати його нормальним явищем, ще 39 % донецчан. Абсолютно неприйнятним воно є для 16 %. Отже, явна більшість (55 %) вважає різке зростання політичного протистояння ненормальним і неприйнятним. Це свідчить про зниження загальної толерантності жителів міста, наростання страхів.

Свідомість переважної більшості донецчан знаходиться під тиском загроз, що відчуваються ними з різних сторін. Картина сприйняття загроз і страхів жителів Донецька - надзвичайно показовий симптом травмованої свідомості, що сформована в більшості не стільки реальністю, скільки віртуальними образами. Найбільше поширення отримав страх перед радикально налаштованими жителями Західної України - "бандерівцями". Загрозу від них для Донецька вбачають 60 % опитаних. Друга поширена позиція серед донецчан - це страх перед центральною владою в Києві (47 %). Третя

серед масових фобій населення Донецька - страх утрчання європейських та американських політиків (38 %). Загалом від 40 до 60 % людей відчувають загрози від факторів, які в цілому можна назвати таким собі "заходом". Тут концентруються масові фобії населення Донецького краю.

Друга частина донецчан, хоча й менша, навпаки, основні загрози відчуває від громадян Росії, які беруть участь в організації проросійських мітингів (23 %), і від російських політиків та військових (21 %). Щоправда, слід зазначити, що це картина на кінець березня, до ескалації протистояння на Донбасі й до різкого зростання кількості офіційних загроз із боку Росії про право й можливість уведення своїх військ на територію України. Третє джерело загроз і страхів - внутрішньодонецьке. Значним є страх перед власним криміналом (17 %). Боїться частина опитаних і радикально налаштованих жителів самого Донецька й області (11 %) навіть місцевої влади - міськради та обиради (11 %).

Таблиця 1. - Розподіл відповідей на запитання: "Від кого зараз виходить основна загроза для жителів Донецька"? (%)

Радикально налаштовані жителі Західної України – «бандерівці»	60,5
Радикально налаштовані жителі самого Донецька й області	11,2
Громадяни Росії, що беруть участь в організації проросійських мітингів	22,8
Кримінальні кола Донецька	16,8
Центральна влада в Києві	46,7
Регіональна влада (міськрада, обирада)	11,0
Європейські й американські політики	37,9
Російські політики й військові	21,0
Інше (що саме?)	2,4

Травматичні симптоми виявляємо і в оцінках подій у Донецьку, пов'язаних із безладами, захопленням адміністративних споруд, насиллям з боку проросійських екстремістів до мирних демонстрантів за єдності України та в оцінках ролі силових структур у наведених порядку. Донецчани в масі своїй відчувають себе незахищеними. Події, що сталися 6 і 13 березня, коли були побиті, скалічені й навіть убиті українські мітингувальники, залишили очевидний відбиток: 31 % опитаних заявили, що після цих подій життя в місті стало "неспокойне", ще 20 % оцінили його як "небезпечне", а 34 % вважають, що життя в цілому стало важчим і більш депресивним. Такий настрій характерний для всіх груп донецчан, незалежно від віку, району проживання та соціального статусу.

У цій ситуації людям практично ні на кого покластися: рівень довіри до силових структур катастрофічно низький. Лідерами недовіри в донецчан є суди й прокуратура: їм повністю довіряє не більше 10 %. Трохи більше довіри в СБУ та міліції. Найбільшу довіру викликає армія, однак при цьому частка тих, хто їй не довіряє, у цілому не менша, ніж у СБУ. Це криза довіри до всіх інститутів держави, що мають забезпечувати правопорядок і безпеку громадян (рис. 1).

Особливе збудження суспільної свідомості пов'язане з питаннями майбутнього устрою країни та статусу Донецької області (рис. 2). Наші результати свідчать як про реальність існування серед значних груп населення протилежних бачень, так і про спекулятивність тверджень проросійських сил про абсолютну підтримку їхньої позиції на Донеччині. Половина жителів Донецька висловила за збереження унітарного устрою України. При цьому 32 % із прихильників унітарного уст-

¹ Дослідження "Настрої жителів Донецька і периферії" проведено Донецьким інститутом соціальних досліджень і політичного аналізу. Польовий етап опитування проходив з 26 до 28 березня 2014 року по вибірці, репрезентативній для всього дорослого постійного населення Донецька. Вибір респондентів проходив за багатоступеневою квотною вибіркою. Після контролю польових даних до аналізу прийнято 500 анкет із даними опитування. Гранічна похибка результатів $\pm 4,5$ % (при рівні значущості в 95 %).

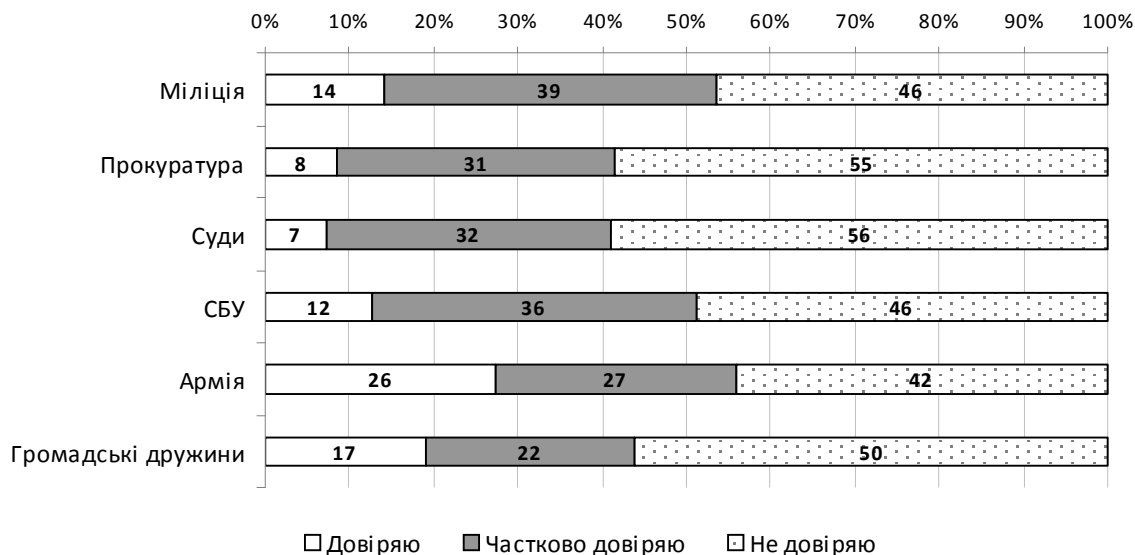

Рис 1. Розподіл відповідей на запитання: "У зв'язку із загостренням ситуації в місті все частіше говорять про роль правоохоронних органів. Оцініть, наскільки Ви схильні довіряти таким структурам".

рою вважають, що регіонам слід надати більш широкі економічні та податкові повноваження. Тих, хто хотів би жити в Україні, яка складається з кількох федеративних округів-регіонів, 16 %. Сумарно проукраїнськи орієнтованих "унітаристів" і "федералістів" маємо 66 % се-

ред опитаних. "Сепаратистів" удвічі менше. Частка прихильників входження Донецької області до складу Росії з тими, хто висловився за фактичне входження України до складу союзу, аналогічного СРСР - 27 %. Ще 5 % бачать регіон як окреме державне утворення.

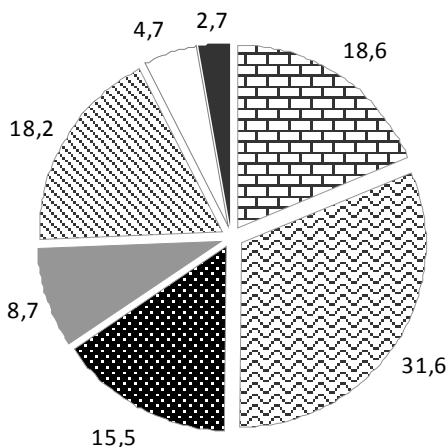

Рис 2. Розподіл відповідей на запитання: "Одним із найбільш гострих питань, що хвилюють багатьох, є питання про майбутній устрій України і статус Донецької області. Особисто Ви хотіли б жити...".

Спекулятивною є також тема федералізму, запущена кремлівським керівництвом і відпрацьована проросійськими силами в Україні. Зараз уже його розуміння наповнене для більшості донеччан небезпечним сепаратистським змістом. Адекватно сприймають термін "федералізм" у його точному, правовому сенсі (як широкі економічні й політичні повноваження регіонів, але без права порушувати питання про від'єднання від України) меншість - 41 % донеччан. Сумарно 46 % у Донецьку сприймають поняття федералізації як можливість від'єднання від України, а то й фактичний вихід регіону з її складу (табл. 2).

Фрагментованість та навіть полярність громадської думки спостерігаємо й у сприйнятті масових акцій у

□ В єдиній, унітарній Україні без будь-яких змін її устрою

▨ В унітарній Україні, де регіонам надані широкі економічні й податкові повноваження

▨ В Україні, яка складається з кількох федеративних округів-регіонів

■ В Україні, що входить до складу Росії (або в державний союз на основі країн колишнього СРСР)

▨ У Донецькому регіоні, відокремленому від України і увійшовшому в склад Росії

□ У Донецькому регіоні, від'єднаному від України і виступаючому як окрема держава

■ Важко сказати

Таблиця 2. - Розподіл відповідей на запитання: "На ваш погляд, яке з визначень найбільш точно описує поняття "федералізм"?"

Варіант	%
Розширення економічних та політичних повноважень регіонів, але без права порушувати питання про від'єднання від України	40,8
Максимальне розширення повноважень регіонів, аж до права на від'єднання від України	31,4
Фактичний вихід зі складу України з подальшим самостійним визначенням свого майбутнього	14,3
Важко відповісти	13,5

Донецьку - проросійських мітингів і мітингів на підтримку єдності України. Хоча в цілому розподіл відповідей свідчить про помітно вищу підтримку мітингів за єдину

Україну, тим не менше, говорити про однозначну перевагу прихильників цієї позиції не можна (сумарно 75 % проти 57 %) (рис. 3).

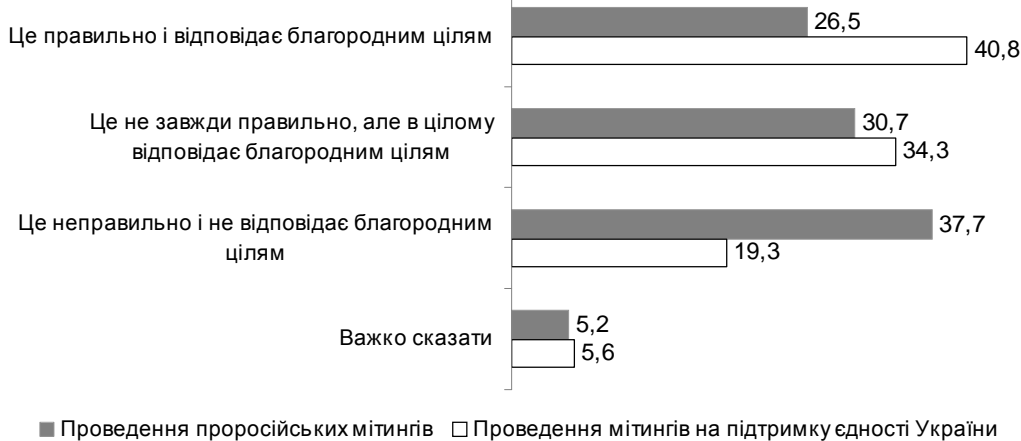

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання: "Як би ви охарактеризували такі заходи?".

Чи не єдине, де виявлено високу однотайність оцінок, - це ставлення до незаконних дій, що виходять за рамки мирних акцій. Захоплення адміністративних будівель під час проросійських мітингів 77 % донеччан вважають неправильним, таким, що не має позитивних цілей. Позитивно оцінюють такі методи лише 16 % (при цьому 12 % із них вважають, що багато що за фактом відбувається неправильно). Близьке до цього ставлення до встановлення російських прапорів на адміністративних будівлях: не підтримують - 70 %, підтримують тією чи іншою мірою 24 %.

Застосування насилля - найбільш табуований донеччанами спосіб політичної самореалізації. Його однозначно не підтримують 85 % жителів міста. Із цим корелює ставлення до арештів призвідників заворушень: повністю їх підтримують 61 % жителів Донецька, ще 19 % вважають це правомірним заходом, хоч на практиці не завжди адекватно реалізованим. З висланням з України іноземних громадян, причетних до організації заворушень, згоден кожен другий донеччанин (49 %), а з урахуванням частково підтримуючих - 70 %. Проти такого запобіжного заходу виступили лише 20 % опитаних.

Маємо, таким чином, неприйнятність насилля в політичних протистояннях та явний суспільний запит на наведення конституційного ладу в місті та регіоні. Отже, влада має абсолютну переважну підтримку жителів Донецька на виконання всіх законних засобів щодо запобігання заворушенням і протиправним діям проросійських екстремістів, для звільнення захоплених адміністративних будівель, припинення сепаратизму й насильства. Проте місцевій владі, схоже, видається більш вигідним самоусунення від виконання очікувань переважної більшості жителів Донецька.

Щоб їхнє життя змінилося на краще, найбільша частка донеччан (25 %) бачить головною умовою кардинальне оновлення влади на місцевому рівні, усунення з посад корупціонерів та осіб, пов'язаних із криміналом. При цьому характерно, що цей пункт популярний як серед групи "патріотів" (прихильників єдиної України), так і серед "сепаратистів" (прихильників входження регіону до складу РФ). Швидше за все, у тезу щодо оновлення влади вкладається різний зміст. А от традиційні "головні" проблеми, які впродовж багатьох років очолювали список найбільш актуальних - розмір зарплат і пенсій - дещо поцьмяніли й у певному сенсі відступили на другий план. По 20 % донеччан назвали зарплати й пенсії головними індикаторами позитивних змін

на обласному рівні. Такий розподіл відповідей також красномовно характеризує в цілому не властивий жителям шахтарської столиці радикалізм щодо програми оновлення та оздоровлення ситуації в регіоні. Економіка вперше за довгий час поступилася місцем політиці.

З відомою мовною проблемою, нібито обмеженням прав російськомовних жителів східних регіонів, у тому числі й Донбасу, яка зараз знову висувається і проросійськими радикалами, і місцевою владою в переліку найважливіших потреб для жителів сходу, ніколи не стикалися практично 8 із 10 жителів міста. Лише один із п'яти опитаних (21 %) стикався тим чи іншим чином із якимось утисками, причому 6 % із них - за межами області, під час поїздок в інші регіони України. До речі, у переліку тих змін, які б реально покращили життя, уведення російської мови як державної назвали лише 4 % донеччан. Цим підтверджується спекулятивний та нав'язаний характер цього питання для донеччан як наслідок травми сприйняття змін.

Актуалізувала травматичний стан суспільної свідомості напруженість, пов'язана з активно поширюваною інформацією про концентрацію військ РФ біля кордонів та ймовірним уведенням Росією так званого "миротворчого контингенту". Реальність "російського сценарію" більшістю донеччан оцінювалася високо: 57 % уважали введення військ РФ цілком можливим, хоча при цьому стільки ж вважають, що реальних підстав для цього в Росії немає.

Ще один травматичний симптом, як пам'ятаємо, це стан пасивності, безпорадності значних мас людей. На змодельовану найбільш гостру життєву ситуацію при можливій прямій агресії Росії з уведенням військ на територію України найбільша група опитаних обрала саме таку пасивну позицію. Боячись збройного втручання в ситуацію в регіоні з боку РФ і ведення на своїй території бойових дій, донеччани в масі своїй схильні займати вичікувальну позицію нейтрального спостерігача, не приймаючи однозначно сторону того чи іншого учасника конфлікту. Таких "нейтралів" - практично 46 %. Решта в рівних частках (по 21 %) розділилися на тих, які вважають правильним активно підтримати українську армію, і тих, хто підтримує війська РФ.

Мова, таким чином, про наявність деякої рівноваги між активними "патріотами" та "п'ятою колоною", готовою воювати проти власної країни. Це також свідчить про наявність реальних передумов в регіоні громадянської війни (табл. 3).

**Таблиця 3. - Розподіл відповідей на запитання:
"У разі введення військ на територію Донецького
регіону яку поведінку його жителів ви вважаєте**

Варіант відповіді	%
Нейтральна, вичікувальна позиція, уникання прямої участі в конфлікті	46,2
Всебічна підтримка української армії та спротив російській армії	20,9
Надання всієї можливої підтримки російській армії	21,5
Важко сказати	11,2

Висновки

Отримані дані розвіюють поширені міфи: про тотальну орієнтацію на Росію в Донецьку (навпаки, 66 % бачать майбутнє в реформованій Україні); про федералізацію як ідею-фікс жителів Донецька (її хоче явна меншість); про бажання більшості стати частиною Росії (сепаратистів на рівні третини); про відсутність на Донеччині скільки-небудь значної маси українських патріотів. Дослідження дозволяє доказово стверджувати: масова свідомість донеччан серйозно травмована як політичними змінами в країні, так і їх трактуванням домінуючими в регіоні проросійськими мас-медіа; відчут-

Кипень Владимир,

кандидат философских наук,

председатель Донецкого института социальных исследований и политического анализа

ТРАВМИРОВАННОЕ СОЗНАНИЕ КАК СЛЕДСТВИЕ И ФАКТОР НЕСТАБИЛЬНОСТИ (ИССЛЕДОВАНИЯ МАССОВЫХ НАСТРОЕНИЙ ДОНЕЦКА)

В статье отражены результаты социологического исследования настроений жителей Донецка и Донецкой области, проведенного Институтом социальных исследований и политического анализа 26-28 марта 2014 года. Итоги исследования автор интерпретирует в контексте модели социокультурной травмы П. Штомпки, разворачивая, таким образом, возможные сценарии поведения горожан в условиях обострения политического противостояния и формируя рекомендации для центральной украинской власти по предотвращению открытого гражданского противостояния в Донбассе.

Ключевые слова: общество; общественно-политические изменения; массовое сознание; травма; общественное мнение.

Kipen Volodymyr,

Cand. Sc. (Philosophy), Director of Donetsk Social Research and Political Analysis Institute

TRAUMATIZED CONSCIOUSNESS AS A CONSEQUENCE AND FACTOR OF INSECURITY (RESEARCH OF MASS ATTITUDES IN DONETSK)

The paper presents results of a survey of residents' attitudes of Donetsk city and Donetsk region, which was conducted by the Social Research and Political Analysis Institute on 26-28 March 2014. The author interprets research results in the context of P. Sztompka's model of socio-cultural trauma, offering therefore potential behavioral scenarios of city dwellers in the aggravated political confrontation situation and developing recommendations for the Ukrainian central authorities as to prevention of an open civil confrontation in the Donbas.

The research results will unveil common myths of the total pro-Russian orientation of Donetsk (vice versa, 66% of the dwellers link their future with the reformed Ukraine); federalization as an *idee fixe* of Donetsk residents (the explicit minority is in its favor); willingness of the majority to become a part of Russia (the separatists account for about one third); lack of any significant number of Ukrainian patriots in Donetsk region. The author also draws a conclusion that mass consciousness of Donetsk residents is greatly traumatized by both political changes in the country and their interpretation by pro-Russian mass media dominating in the region; feeling threatened, called up fears, insecurity are breeding grounds for confrontation as well as kindling of radicalism and extremism. The author states that there is a relative balance between Ukrainian patriots and the pro-Russian fifth column, the majority of the dwellers taking a passive stand.

Key words: society; socio-political changes; mass consciousness; trauma; public thought.

REFERENCES

1. Shtompka P. (2005), *Sociology. Analysis of modern society*, translation from Polish. S. M. Chervonnaya, Moscow, 664 p. (rus).
2. Golovakha Ye. I., Panina N. (1994), *Social Madness: history, theory and practice of modern*, Kyiv, 168 p. (rus).

© Кіпень Володимир

Надійшла до редакції 16.04.2014

тя загроз, нав'язні страхи, незахищеність - живильне середовище для нагнітання протистояння, для розпалювання радикалізму, екстремізму; маємо ситуацію відносної рівноваги між українськими патріотами й проросійською "п'ятою колоною" при пасивній позиції більшості жителів.

Політика попередження відкритого громадянсько-протистояння на Донеччині має включати переконливі дії центральної влади по зняттю нав'язних страхів у регіоні серед нейтрально-вичікувальної частки людей: мінімізацію впливів віртуальної картини змін, створеної російською пропагандою; чистку в державних органах на місцях та "спонукання" місцевої влади до наведення конституційного порядку; нейтралізацію та ізоляцію радикальних екстремістських груп та структур "п'ятої колони"; підтримку й опору на державницько орієнтовані проукраїнські сили в регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка ; [пер. с польск. С. М. Червонной]. - М. : Логос, 2005. - 664 с.
2. Головаха Е. И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. - К. : Абрис, 1994. - 168 с.